

A MAGYAR ÉS A TÖRÖK–TATÁR NÉPEK TURANIZMUSA

A turanizmus lényegét nehéz egyszerűen összefoglalni, hiszen a „keleti orientáció” eszméje rendkívül széles skáláját nyújtotta a különböző, gyakran egymásnak teljesen ellentmondó értelmezési lehetőségeknek. A kiindulási pont azonban a legtöbb esetben a turáni eszme alap gondolata volt, mely szerint a magyarság a turáni népcsaládba tartozik, így feladata a többi turáni eredetűnek tartott nép pontosabb megismerése, kutatása, illetve velük – a kulturális és gazdasági kapcsolatok kiépítésével – bizonyos együttműködés kialakítása, sőt egyes értelmezések szerint a politikai összefogás, a „turáni szövetség” megteremtése. A turanizmusról elmondható, hogy a századfordulótól a második világháborúig terjedő korszakban több fontos ideológiával érintkezett, hatással volt számos közéleti személyiség, művész és politikai gondolkodó eszméire, és a társadalom bizonyos rétegeiben igen népszerű elképzelésnek számított.¹

A turáni gondolatot – eltérő értelmezéssel, s gyakran változó tartalommal – különböző törekvésű csoportok képviselték, más-más okokból és más-más célok érdekében. A felfogásbéli különbségek már a turáni jelző s a turáni népek meghatározás értelmezésében is megmutatkoztak. A turáni elnevezés eredetileg Max Müller 19. századi német származású angol nyelvésztől származott, aki Európa és Ázsia nem indoeurópai és nem sémi nyelveit – a kínai csoport kivételével – jelölte ezzel az összefoglaló névvel.² Max Müller ugyanis megkülönböztette a nomád és a letelepedett kultúrfokú népek nyelvét, s az első csoportba tartozókat jelölte a turáni népcsalád terminológiával. Ezt az elméletet az összehasonlító nyelvtudomány fejlődésével a nyelvészek hamar megcáfolták, s az eredetileg földrajzi megjelölés nyelvészeti használatát elvetették, de a terminus még sokáig az urál-altaji népek összefoglaló neveként élt tovább.

Maga a turáni elnevezés sem volt tehát teljesen egyértelmű, hiszen a legszűkebb értelmezés az urál-altaji népcsaládra gondolt. Eszerint a magyar nép az uráli népek ugor ágához tartozik, s ezáltal vele rokonnak tekinthetők közelebből a finnugor (finn, észt, zürjén, votják, cseremis, mordvin, lapp és elsősorban az osztják és a vogul) és a szamojéd népek, távolabbról pedig az altaji népek (török–tatár, mongol, mandzsu, tunguz, japán, koreai). Ebben a felfogásban mintegy 150 millió turáni népességről beszéltek.³ Ugyanakkor, tovább bővítve ezt a kört a turániak – tehát rokonok – közé soroltatott még a kínai, a tibeti, az indiai nyelvek és népek nagy része is, s ezzel egy közel 600 millió, Európa keleti felét és Ázsia legnagyobb részét elfoglaló népcsaládról lehetett beszélni.⁴

A tudományosság képviselői elhatárolták magukat az efféle elméletektől, és megpróbálták a fogalmat eredeti földrajzi értelmében kezelni, elzárkózván egyúttal a Max Müller-féle rokonsági feltevéstől.⁵ A turáni jelző a keleti szinonimájaként a keletkutatásban azt a területet jelölte, „amely felé őstörténetünk kutatása s a Széchenyi hangoztatta gazdasági, kulturális és politikai irányodásunk szükségégeinek felismerése érdeklődésünket vonzotta és vonzza: a Keleti Balkán, Elő- és Belső-Ázsia, valamint a délorosz síkság”.⁶

A turanizmus megjelenése a századforduló idejére tehető. Kialakulásában több tényező játszott szerepet: a honfoglalás ezredik évfordulója éppúgy a Kelet, a magyarság őstörténete, eredete felé fordította a figyelmet, mint a Monarchia külpoliti-

kája, s az akkor világszerte tapasztalható keletiség-divat is nagy hatással volt az Ázsia iránti érdeklődés megnövekedésére.

A turáni népek összefogását hirdető eszme terjedését segítette elő a századelő külpolitikai eseményeinek hatása is. A Monarchia balkáni szövetségi politikája Törökországgal és Bulgáriával az e két „turáni” ország iránti baráti érzéseket táplálta, s az Oroszországgal vívott háborújából győztesen kikerülő, szintén turáninak tartott Japánt is általános rokonszenv övezte. Törökországban turanizmus néven hódított a törökség felemelését és nemzeti irányú átalakítását hirdető pántörök mozgalom, amely tovább bátorította a turáni népek összefogásának gondolatát. Nagy szerepe volt a turanizmus kialakulásában az éledő pánszláv és pángermán mozgalmaktól való félelemnek is. A turanizmus ideológiája tehát már kezdetől fogva magában hordozta a defenzív változatot alkotó védekező magatartást.

A politikai ideológiában a 19. század terméke volt a pán-ideológiák megjelenése és térhódítása.⁷ Sorra születtek a romantikus nacionalizmusban gyökerező mozgalmak (pániszlámizmus, pántörök mozgalom, skandinávizmus, pánolasz mozgalom). A pángermánizmus és főként a pánszlávizmus komoly veszélynek látszott különösen egy olyan nép számára, mint a magyar, mely nem rendelkezett ilyen pán-eszmébe bevonható jelentős rokonsággal Európában. A kis népek erre a fenyegetettségre „védhatalmi nacionalizmussal” válaszoltak, amely a kisebb közösségekben mindig is meglévő veszélyeztetettség tudata volt a náluknál nagyobb és erősebb szomszédal szemben.⁸ Így született meg még a 19. század második felében a finnugor néprokonsági eszme a finneknél,⁹ a pántürkizmus az oroszországi török népeknél és a magyar turanizmus, amely megfelelt mindkettőnek, és az aktuális értelmezés határozta meg, hogy csak a finnugor népeket, avagy valamennyi turáni származású népet a magyarság rokonának tekintették. Létrejött ily módon egy olyan pán-ideológia alapja, amelybe az Európában rokonalannak tartott magyar nép is beletartozhatott.

A Turáni Társaság megalakulása és működése (1910–1918)

A Turáni Társaság működésének céljául elsősorban a tudományos keletkutatást jelölte meg, valamint a turáni eredetűnek tartott népek gazdasági-kulturális felderítését, illetve a gazdasági és kulturális kapcsolatok kiépítését.¹⁰ Az első világháború előtt megalakult Turáni Társaság akkori valódi, gyakorlati céljairól ad képet a társaság 1912. január 16-i, a kereskedelemügyi miniszterhez címzett, évi segélyt kérő beadványa.¹¹ A beadvány a kereskedelemügyi miniszterhez íródott, így természetesen, hogy a társaság célkitűzései közül leginkább a gyakorlati közgazdasági célokat emelték ki, mégis néhány mondat a társaság 1910-es létrejöttének valós okaira és hátterére világít rá: „... angol és német példák nyomán a Turáni Társaság tudományos célokkal, de valójában közgazdasági hivatással, előfutáraként óhajt szerepelni egy Törökországon át Ázsia felé gravitáló nagyobb közgazdasági akciónak. (...) A Turáni Társaság – mely elsősorban [kihúzza: ugyan egyelőre] tudományos, de végeredményben gyakorlati közgazdasági célokért küzd, azt találta, hogy kelet [kihúzza: úgyszintén a Balkán] felé gravitáló iparunk és kereskedelmünk természetes elhelyezkedési terepuma a nagyrészt fajrokonaink által lakott ázsiai kontinens, mely nemcsak azért volna közgazdaságunk részére alkalmas terjeszkedési terület, mert e népek kereskedelmi és ipari fejletlenségüket érezvén, azok fejlesztésére most jelentékeny akciót indítottak, hanem azért is, mert Ázsia [kihúzza: Turán] az a kontinens, ahol iparunk és kereskedelmünk igen sok

kedvező eséllyel [kihúzva: egyelőre erősebb versenytárs nélkül] jelentékeny elhelyező piacot és erős külkereskedelmi bázist találna.”

Természetesen a célok tekintetében már ekkor is többféle elképzelés élt egymás mellett a társaságon belül. Az orientalisták a világszerte sorra alakuló ázsiai társaságok mintájára a tudományos kutatás fellendítését várták el. A turanizmust mint reális gazdasági-politikai programot értelmezők számára Magyarország gazdasági hatalmának alapja lehet a keleti kereskedelem és export-ipar megerősítése és fejlesztése, s a társaság feladata elsősorban a gazdasági előrenyomulás szolgálata a tudományos kutatás segítségével, a szükséges ismeretek megszerzésével.¹² Mindez nem egy elszigetelt, szűk körű csoport elképzelése volt, hiszen a Monarchia gazdasági terjeszkedésének célpontjával a Balkánt, illetve – távolabbi lehetőségként – Kis-Ázsiát és Közép-Ázsiát szemelte ki: a turanizmus tehát jól illeszkedett a kor nagyhatalmi ideológiájába.¹³ Ugyanakkor a már ekkor létező politikai turanizmus hívei szerint ezen ideológia és mozgalom a magyarság Európában elfoglalt helyét volt hivatva megerősíteni, hogy az európai turáni eredetű népekkel való szoros együttműködés – esetleg szövetség – révén, illetve az ázsiai óriási tömegű turáni eredetű népesség „felemelésével”, magyar vezetéssel történő összefogásával a turánság – s vezetőjük, Magyarország – a latin és germán népekkel egyenrangú jelentőségű, politikát alakító tényezővé növekedhessen. Magyarország a turáni népek legnyugatabbra került képviselője, s lévén a legeurópaizáltabb, ő hivatott az európai kultúrát közvetíteni Ázsia felé, így ő a legalkalmasabb arra, hogy a turánság eszmei vezére legyen. S ezzel a szinte kimeríthetetlen erőforrással – Ázsiával – a háta mögött Európa vezető hatalmai közé emelkedhet.¹⁴

A társaság elsődleges, valódi – több helyen is nyíltan hangoztatott – célja a gazdasági terjeszkedés elősegítése volt, melynek több, gyakorlati hasznot hozó módját is említették a beadványban. Itt merült fel először „hivatalos” formában egy turáni internátus létesítésének a gondolata, mely turáni ifjak Magyarországon való képzését szolgálná. (Ez lehetett az alapja a néhány évvel később, az első világháború éveiben megvalósult török diákcsera-akciónak.) A Turáni Társaság akkorra már megszerezte a „törökség és tatárság irányadó férfiainak” szóbeli ígéretét a felállítandó internátus anyagi támogatására. Ugyancsak összeköttetésbe léptek „egynéhány turáni vezető férfival” egy közösen megindítandó, havonként részben törökül, részben magyarul megjelenő folyóirat kiadása ügyében, s a beadvány szerint ez a kezdeményezés is a közeli megvalósulás előtt állt. A Turán című folyóirat valóban megjelent a következő évben.

1916. május 2-án, a társaság évi alakuló ülésén Teleki Pál elnök kifejtette, hogy a társaságnak a világháború folytán nagyobb és erősebb szervezetté való átalakítása vált szükségessé. A világháború alatt a társaság tevékenységét a kormány – elsősorban a török szövetség miatt – jelentősebben kezdte támogatni,¹⁵ s ennek, valamint a társadalmi érdeklődés növekedésének köszönhetően a turáni eszme terjedni látszott.¹⁶ A kultúrközpont megemelt kormánytámogatásban részesült, s elsődleges feladata a szövetséges turáni népekkel (Törökországgal és Bulgáriával) való kapcsolattartás lett. A társaság felügyelte a konstantinápolyi magyar intézetet is. (Ezzel az 1916 óta Konstantinápolyban, egyetemen tanító Mészáros Gyula lett megbízva.) Vidéken is alakultak helyi bizottságok (Debrecen, Temesvár).

Az 1917-es első Turán Pekár Gyula „Turáni munka” című elnöki megnyitójával kezdődött, melyet a kultúrközpont első előadójaként mondott el 1916. november 17-én. Ebben Pekár hangsúlyozta, hogy a háború előtti turanizmus – mely akkor még csak a távoli jövőben megvalósulható álomnak látszott – mára, a háború viharában,

realitássá vált, hiszen a magyar–török–bolgár szövetségben testet öltött a turáni testvérnepek összefogása. Ez azonban csak a kezdet kell, hogy legyen, a magyar nép feladata – most már a törökökkel és a bolgárokkal együtt – a távoli Ázsia még alvó turáni néptömegeit „felébreszteni”, s így megvalósítani a nagy turáni szövetséget. A háborús helyzet igazolta a Turáni Társaságot, eszméit, működését, s ennek tudatában újult erővel láthat legfőbb kötelessége teljesítéséhez, „a turáni összetartozóság tudatának terjesztéséhez”. Pekár előadása a politikai turanizmus céljait fogalmazta meg, mely ekkor bizonyos mértékben kapcsolódott az ország hivatalos külpolitikai célkitűzéséhez, s mint ilyen élvezte a hivatalos politika támogatását, de természetesen csak azokban a kérdésekben, melyek a török–bolgár relációhoz kötődtek (mint például a török diákcsera-akció, a konstantinápolyi magyar intézet stb.). A turanizmust persze nem mint politikai programot értelmezték a kormányzat részéről (a társaságon belül is csak egy csoport), de a turanizmus bizonyos jellemzőit (néptestvériség szólama, nemzeti önérzet) és eredményeit (személyes kapcsolatok, intézményi kapcsolatok, kiadványok) a propagandában és a külkapcsolatokban felhasználták.

A török diákok magyarországi taníttatásának akciója

A Magyar Keleti Kultúrközpont (MKKK) szervezte és bonyolította le a török diákcsera-akciót, melynek keretében több mint 200 török, s mellettük még néhány bolgár, bosnyák és albán fiatal tanult magyar középiskolákban (elsősorban mezőgazdasági szakiskolákban). A turáni ifjak magyarországi taníttatásának gondolata is tulajdonképpen visszavezethető a társaság megalakulásának idejére. Több, minisztériumokhoz intézett beadványban vetették fel az ötletet; kérték, hogy a tervek szerint esetleg létesítendő keleti internátus szervezésébe vonják be a társaságot; törökországi kapcsolataikkal tárgyaltak ez ügyben. A turáni ifjak magyarországi taníttatásába végül gyakorlatilag csak a törököket tudták bevonni, illetve néhány bolgár, bosnyák és albán diákot, ezek „beszervezése” azonban nem az adott ország hivatalos csatornáin keresztül történt, mint a török diákok esetében.

A török fiatalok taníttatásának akcióját a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium ellenőrizte, de teljességgel az MKKK szervezte és intézte minden apró részletét. Az MKKK átvette a Julián Egyesülettől a bosznia-hercegovinai muszlim ifjak Magyarországon való nevelésére irányuló akció vezetését is. A két akció között lényeges különbség a finanszírozásban volt: míg a török tanulók költségeit – melyet itthon az MKKK-nak kellett adminisztrálni – a török fél fedezte (maguk a diákok szülei fizették a teljes költségért, a török minisztérium csak átutalta az összeget az MKKK-nak), s az MKKK ebből – és még kormánysegélyből – állta a felmerülő kiadásokat.¹⁷ A bosnyák fiatalok taníttatása viszont magyar államköltségen történt, a miniszterelnökség évi 17 ezer korona, a VKM évi 18 ezer korona összeget utalt az MKKK-nak e célra.¹⁸ A tanulók „toborzása” is különbözőképpen történt: a kijelölt török diákok jegyzékét a török minisztérium küldte az MKKK-nak, míg a bosnyák diákokat a magyar hatóságok emelték ki részben a sarajevói magyar gimnáziumból, részben a bosznia-hercegovinai magyar elemi iskolákból, illetve a bosznia-hercegovinai Magyar Egyesület adott javaslatot a kiválasztandó diákok személyére.

A török tanulók felvételének hosszas folyamata volt: az MKKK évente február végén tájékoztatta a török minisztériumot, melyik tanévben melyik tanintézetbe hány tanuló vehető fel. A török minisztérium április végéig kijelölte a diákokat, megküldte jegyzéküket az MKKK-nak. Július–augusztusban a diákok már előkészítő tan-

folyamokon vehettek részt az MKKK szervezésében. Ezek után döntött az MKKK a végleges felvételtől. Így összesen évente mintegy 100–150 török és 30–40 bosnyák diák tanulhatott magyar iskolákban 1916 és 1924 között. Az albán diákok (20 fő körüli számban) a szerbiai és montenegrói katonai főkormányzóságok jóváhagyásával és támogatásával tanulhattak Szabadka földműves-iskolájában, egy részük saját költségén, másik részük a magyar Földművelésügyi Minisztérium támogatásával.¹⁹ A tanulók főként szakiskolákba nyertek felvételt, legnagyobb számban mezőgazdasági szakiskolákba. Sokan tanultak fa- és fémipari szakiskolában, kevesebben felső ipariskolában (Budapest, Győr, Szeged, Újpest, Késmárk, Kassa, Kolozsvár, Szatmárnémeti, Debrecen iskoláiban).²⁰ Az egyéves képzés után a diákoknak lehetőségük volt vagy felsőbb szakirányú iskolában, vagy középiskolában folytatni tanulmányaikat, illetve aki ezt nem óhajtotta (vagy eredményei nem tették lehetővé), azt szakirányú gyakorlatra irányították. 1918-ban például a mezőgazdasági iskolákat elvégző török diákok közül nagybirtokokra sikerült elhelyezni azokat, akik további magasabb képzésben nem részesültek.²¹

Turanizmus (turkizmus, pánturkizmus) a török–tatár népek körében

A magyarság legközelebbi rokonainak a történeti hagyomány a török népeket tekintete. S bár a 19. század végére a tudomány eldöntöttnek vélte a magyar nyelv (és etnikum) finnugor eredetének tételét, a közvéleményben még sokáig élénken élt a török rokonság hipotézise. A magyar turanizmusban fontos szerep jutott tehát a törökségnek, Törökországnak. Történeti hagyomány, közös történelem, aktuálpolitikai helyzet táplálta a törökség iránti érdeklődést – és rokonszenvet – Magyarországon mind a tudományos kutatók körében (a magyar turkológia komoly, nemzetközileg is jelentős tudományág lett), mind pedig a közvéleményben. Ez utóbbi „törökbarátsága” összefüggött a szabadságharcos „kurucos” hagyománnyal, a Habsburg-ellenességgel, és az oroszellenességgel is. Rákóczi hamvainak hazaszállítása Törökországból, Thaly Kálmán romantikus álkuruc versei a századfordulón mind újabb megjelenési formái voltak a törökök iránti szimpátiának. Igaz, a Monarchia hivatalos külpolitikája nem volt éppen törökbarát, hiszen a tervezett balkáni expanzió éppen a Török Birodalom rovására valósult volna meg. Az első világháborúban azonban szövetségessé vált a Monarchia és Törökország, ami ezt a hivatalos álláspontot is megváltoztatta. (Ekkor, az első világháború éveiben kapta történetében a Turáni Társaság a legnagyobb állami támogatást, éppen a török kapcsolatok miatt, és 1916. november 21-én nyitotta meg kapuit a Konstantinápolyi Magyar Intézet.)²²

A 19. század második felében ért Törökországba a nyugat-európai – nemzetállamokra alapozó, „államnemzeti” – nacionalizmusoktól különböző, így a török viszonyokra jobban alkalmazható nemzeti eszme ideológiája. Az 1848–1849-es európai szabadságharcok leverése után Törökországba menekült magyar és lengyel hazafiak²³ magukkal vitték a közép-európai romantikus nacionalizmust, „kultúrnemzet”-tudatot, melyet sokkal jobban lehetett alkalmazni az etnikailag sokszínű, de gyakorlatilag nagyon bizonytalan belső határokkal rendelkező Oszmán Birodalomra és népeire, mint a nyugati modellt. A közép- és kelet-európai népekhez hasonlóan a török nemzeti érzést is történeti és nyelvészeti művekkel teremtették meg, amelyek bizonyították, hogy az Oszmán Birodalmon belül a törökség önálló, saját történelemmel, hagyományokkal és nyelvvel rendelkező etnikum.

A 19. század második felében megindult török nemzeti ébredés során a törökség az Oszmán Birodalom és az iszlám vallás keretein belül ugyan, de mégis önálló nemzetként próbálta meghatározni önmagát.²⁴ Ez a folyamat az Oszmán Birodalom népei közül utolsóként a törökök körében kezdődött, s akkor is főleg külföldi ösztönzésre: részben az európai turkológia, részben az európai eszmeáramlatok hatására, melyeket a külföldön tanuló török fiatalok vittek hazájukba. A külföldről eredő ösztönzők közül a legnagyobb jelentősége a turanizmus és a török nacionalizmus kialakulásában Vámbéry Árminnak volt. A modern török nacionalizmus formálódásában bizony megtaláljuk a turanizmus hatását.²⁵ Vámbéry törökországi tartózkodása során – amint arról önéletrésében is beszámolt – kapcsolatba került az akkori török reformgondolkodókkal, politikusokkal, fiatal értelmiségiekkel és tudósokkal, akikkel aztán hosszú évekig összeköttetésben, sőt barátságban maradt.²⁶ Közép-ázsiai utazásairól szóló munkáiban Közép-Ázsia török népek lakta területeinek megjelölésére Vámbéry a Turán kifejezést használta.²⁷ A terminus tulajdonképpen tőle terjedt el a török népek között. A „turáni” kifejezés pedig az itt élő – vagy innen elszármazott – török–tatár (ideértve a finnugorokat is) és mongol népeket, illetve nyelveket jelölte, bár a tudományos világban ezt a terminust lassan az „urál-altaji” elnevezés váltotta fel.

Vámbéry könyveiben azt állította, hogy minden török–tatár népcsoport tulajdonképpen egy fajhoz tartozik, és szót ejtett egy lehetséges nagy pántörök birodalomról,²⁸ amelyet a fajilag rokon és vallásilag azonos népcsoportok alkotnának Törökország vezetésével az Adriától Kínáig. Vámbéry később visszautasította, hogy a turanizmusnak vagy a pánturkizmusnak ő lett volna a kezdeményezője vagy terjesztője, sőt magát a gondolatot is délibábnak bélyegezte,²⁹ de a szellem már kiszabadult a palackból: a pántörök birodalom, illetve a turanizmus víziója már élt, és bárki alkalmazhatta.³⁰ De nem a törökök voltak, akik ezt először megtették.

Újabb lendületet adott a török nemzeti tudat kialakulásának a születő tatár, azerbajdzsán stb. nacionalizmus, főként amikor 1907–1908 folyamán tatár emigránsok kerültek Törökországba, és szervezeteiket ott alakították újjá.³¹ A turanizmus kialakulásában, terjedésében a legnagyobb szerepet gyakorlatilag a közép-ázsiai, oroszországi török–tatár népek játszották, bár a magyar turáni hagyományban erről nem esett szó. A magyar turáni irodalomban az oroszországi török–tatár népek gyakorlatilag csak a turáni népek felsorolásaiban szerepeltek. Vámbéry és még néhány tudós foglalkozott e népekkel, de ez az érdeklődés a közvéleményben megmaradt az egzotikumnak szóló figyelem szintjén, átszínezve a rokonság lehetőségével, és nem alakult ki e népek köré turáni ideológia.³² A rokonság tudata tehát adott e népeknek fontosságot, de politikai jelentéktelenségük miatt a magyar turanizmus ideológiája nem sokat foglalkozott velük.

A 19. század közepén a közép-ázsiai népekről Vámbéry Ármin leírásai számtalan a legjelentősebb forrásanyagnak. A kazah, türkmén, kirgiz, üzbég történeti hagyomány számon is tartja Vámbéryt. Az ottani lakosság jelentékeny része nomád életformát élt, írott nyelve nem volt, és nem nemzeti, hanem inkább törzsi vagy klán-tudattal rendelkezett. Ráadásul mohamedánok voltak, s számukra az identitás a vallásban jelentkezett, nem az etnikumban. Mégis, a 19. század második felében közöttük is megindult a nemzeti ébredés folyamata.³³

Oroszország vezető, legtekintélyesebb török népei a tatárok voltak, nemcsak létszámuk, hanem főként gazdasági hatalmuk révén. (Különböző ágaik voltak: krími, uráli, volgai tatárok.) Gazdag kereskedők, virágzó városok, külföldön tanuló fiatalok, saját létesítésű tatár iskolák jellemezték a krími tatárok életét. Európa és Oroszország

erősödő nacionalizmusával, a közvetlen közelről fenyegető pánszlávizmus és russzifikáció veszélyével nőtt a tatárok nemzeti öntudata is. Kapcsolatokat építettek ki a többi oroszországi török népekkel és az Oszmán Birodalommal is, melynek igen nagy volt a presztízse Közép-Ázsiában.

A tatár nemzeti ébredés legnagyobb alakja a krími tatár Izmail bej Gaspirali (avagy oroszosan Gaszprinszkij) lett. Orosz iskolázottságú, de Törökországot és Párizst is megjárt tudósként, még Konstantinápolyban megismerkedett az ifjútörökök mozgalmával és a pánszlávizmus eszméjével. Az előbbiből a perzsa hagyományokkal való szakítás és az európaizálódás gondolatát, az utóbbiból pedig a modernizálás, az iszlám földek felszabadítása (persze az orosz uralom alól) és az összes mohamedán egy államban való egyesítésének ideológiáját vette át, és gyúrta egy egységes eszmerendszerbe. A Krímbe visszatérve 1883-ban megalapította Tercüman (Terdzsuman) című folyóiratát, mely húsz évig irányt szabott az oroszországi török népek nemzeti fejlődésének. Lapjában az új török nyelvet használta, melyet az ifjútörökök alkottak az arab és perzsa eredetű szavak elhagyásával. Új terminust is bevezetett: „türkcsülük” – azaz „törökség” –, amellyel minden török nép egységét fejezte ki. Ez már nem is pánszláv, hanem pántörök ideológia volt, amit aztán az ifjútatóroknak nevezett hívei és a tatár nacionalisták képviseltek. (Igaz, híveinek egy része aztán túlhaladta mesterét, és 1905 után már nem „türkcsülük”, hanem „tatardzsilik”, azaz „társág” lett a jelszavuk, s céljuk nem egy nagy pántörök, hanem egy kisebb, de tisztán tatár nemzeti állam megeremtése lett.) Gaspirali minden török nép egységét hirdette: „Egyek vagyunk nyelvben, lélekben és tettekben.” A gazdag tatár kereskedők támogatásával Gaspirali új, modern ismereteket oktató tatár iskolákat alapított, ahol a török identitás lett az alap. Kazany, a krími tatárok központja, egyetemével, folyóirataival, kultúrájával a mohamedán világ egyik fővárosa lett.

A török népek politikai aktivitása 1905–1907-ben, az orosz forradalmi események idején érte el tetőfokát. A tatárok célja az lett, hogy Oroszország összes török népét egyesítsék, s ebben a törekvésben erősen Törökország felé orientálódtak. 1908–1910 folyamán, az oroszellenes tatár lázongások leverése után, az orosz megtorlás miatt sok tatár nacionalista emigrált Törökországba, s így oda helyeződött át a pántürkizmus központja. A török nacionalizmus alapjait tehát tulajdonképpen Oroszországban rakták le. Az ifjútörökök is átvették a pántürkizmus ideológiáját, és társaságaikkal a török kultúra reneszánszát, az idegen befolyásoktól való megtisztítását próbálták megvalósítani. Beszéltek a turániak – török–tatár, mongol, finnugor népek – közösségéről, és 1908–1912 között több török és turáni társaság létesült Konstantinápolyban. (A magyarországi Turáni Társaságot 1910-ben alapították!) 1911-ben az 1904 óta Törökországban élő tatár Akcsura (Akcsurin) hozta létre a Türk Ocağı (Török Otthon) társaságot és folyóiratát, a Türk Yurdu-t (Török Anyaföld). A társaság és folyóirata a pántürkizmust az iszlám nélkül hirdette, ami gyakorlatilag nem volt más, mint a turanizmus ideológiája. Így is nevezték ezt az eszmét: turanizmus, vagy pánturanizmus, és ugyanazok az elemek jelentek meg ebben is, mint a magyar turanizmusban: a turáni múlt és a turáni mitológia.

A turáni népek térbeli kiterjesztését – a török–tatár népek mellett a finnugor és a mongol népeket is e család tagjaiként kezelték – a terminus időbeli kiterjesztése követte. Kialakult a turáni múlt mitológiája: Atilla és hunjai, Dzsingisz kán és mongoljai nemcsak részesei, hanem dicső ősei lettek a turáni történelemnek. A jövőt illetően pedig egy új, hatalmas turáni állam létesítéséről szöttek terveket a turanizmus hívei, Törökország és Németország katonai erejében bízva. Más folyóiratok is felkapták a

turanizmusnak megfelelő pántürkizmust, amely az első világháború előestéjén érte el tetőpontját.

Bár a Türk Yurdu kulturális folyóiratként határozta meg önmagát, hatása nyilvánvalóan politikai volt, és nemcsak Törökországban érvényesült, hanem Közép-Ázsia török népei, a tatárok, azerbajdzsánok, baskírok, kazahok között is. Hasan Gati tatár történész például az emberiséget két csoportra osztotta: árja és turáni fajokra, és történetüket is ebben a felosztásban tárgyalta. (E csoportosítás szerint a japánok és a törökök is rokonok.) A tatárok azonban – magasabb kulturális színvonaluk, korábbi nemzeti mozgalmuk miatt – hamarosan (a századfordulón, a század első éveiben) túlléptek a pán-eszméken (pániszlám, pántörök), s míg a többi török nép továbbra is ezen ideológiák mellett maradt, ők már kifejezetten nemzeti célokért küzdöttek. 1914 után aztán Közép-Ázsiában a pántörök eszmeiségű mozgalmak helyett mindinkább a nemzeti sajátosságok iránti érdeklődés került előtérbe: a tatárok mellett a baskírok, kazahok is saját kulturális, gazdasági, társadalmi problémáikkal kezdtek foglalkozni. A turanizmus mitológiája helyett a nemzeti kultúra kialakítása és erősítése lett a fő cél.

A turanizmus Törökországban

Törökországban is hasonló hullámvonallal írható le a turanizmus története. Igaz, az ifjútörökök hivatalos „krédója” még 1908-as győzelmük, hatalomátvételük után is az ottománizmus maradt, ami a birodalom – benne a sok különböző vallású nemzetiséggel – egységének megtartását hirdette. A keresztény területek elvesztése után azonban csak mohamedán tartományok maradtak a birodalomban, melynek egységét ekkor ideológiailag a pániszlámizmus szolgálhatta legjobban, de egyre jelentősebb lett a pántörök kulturális és politikai mozgalom is.

1908-ban megalakult a Türk Derneği (Török Társaság), melynek célja az összes török nép múltjának és jelenének, körülményeinek a tanulmányozása lett, s ezzel gyakorlatilag első ízben nyert teret Törökországban a pántörök mozgalom. A társaság tudományos és kulturális tevékenységet szándékozott folytatni: tanulmányozni a török földek ősi és jelenkori geográfiáját, a török népek történetét, nyelvét, irodalmát, néprajzát, társadalmi viszonyait és jelenkori civilizációját. A tudományos kutatás mellett az ismeretterjesztést is legalább olyan fontosnak tartották a társaság vezetői és tagjai – pántörök vezetők, oszmán nem muszlimok, külföldi orientalisták –, mint a megismerést magát, hiszen az egyik fő cél éppen a török nép „török öntudatra való ébresztése” volt. 1911-ben a társaság havi folyóiratot indított, amely azonban csak hét számot ért meg. Az ezután – amint erről már szó esett: tatár emigránsok által – alapított Türk Yurdu (Török Anyaföld) folyóirat viszont a politikai pántörök ideológia orgánuma lett, szoros kapcsolatban a szintén 1912-ben létrehozott Türk Ocağı (Török Otthon) társasággal. E társaság fő célja a török népek nemzeti műveltségének, oktatásának megteremtése és színvonalának emelése volt, valamint tudományos, gazdasági és társadalmi viszonyainak javítása. Tevékenységüket klubok megnyitása, tanfolyamok szervezése, előadások és vitaestek rendezése, könyvkiadás, ismeretterjesztés jellemezte.

A Törökországban élő oroszországi tatár és más török emigránsok számára a turanizmus valóban politikai programot jelentett, amely – legszélesebb értelmében – az összes török nép egyesítését hirdette egyetlen hatalmas turáni államban Törökország, Oroszország, Perzsia, Afganisztán és Kína területéről. Törökország törökjei körében ez az eszme csak korlátozott támogatást élvezett. A törökök sokkal nagyobb érdeklődést mutattak saját irodalmuk, kulturális és társadalmi viszonyaik iránt, és

jobban tudatában voltak saját, török identitásuknak, a török népeken belüli elkülönülésüknek is. S bár ekkor jelent meg a rokonság érzése az újonnan felfedezett közelebbi és távolabbi rokon népekkel kapcsolatban, az igazán nagy érdeklődést a török hagyományok, folklór és nyelv váltotta ki. Az első világháború éveiben azonban a török nacionalizmus eszmeiségében ismét megjelent a turanizmus. A nagyobb reményeket – a Török Birodalom esetleges területi megnövekedése az oroszországi török fajú mohamedán népek lakta területekkel – ideológiailag a pántörök eszme (illetve a turanizmus) támogatta, politikailag és katonailag pedig az a tény, hogy Törökország két erősnek látszó, ráadásul a térségben jelen lévő szövetséggel – Németországgal és a Monarchiával – rendelkezett az örök rivális, Oroszország ellenében. 1914-ben Ziya Gökalp – pántörök szimpátiával rendelkező ifjútörök – Kizil Destan (Vörös eposz) című versében így írt: *„Az ellenség földjét elpusztítjuk, / Törökország nagyobb lesz és megvalósul Turán.”*³⁴

Mindennek természetesen az első világháború befejezése vetett véget. 1917-ben ugyan még fellobbant a remény, hogy Oroszországtól, illetve Szovjet-Oroszországtól meg lehet szerezni a közép-ázsiai területeket, és meg lehet valósítani a turáni birodalmat, de mindez akkor már valójában csak illúzió volt, hiszen Törökország saját birodalmáért küzdött, majd annak elvesztése után etnikai határaiért. 1918. október 30-án Törökország aláírta a világháborúnak véget vető fegyverszünetet, de az 1920-as békeszerződést az időközben Musztafa Kemál vezetésével kibontakozott nemzeti megújulási mozgalom hatására elutasították. A török nemzetgyűlés deklarálta Törökország szuverenitását. S bár a török szultán képviselője 1920 augusztusában aláírta a sèvres-i békét – mely Konstantinápoly kivételével megfosztotta Törökországot európai birtokaitól, az arab tartományokból (francia) mandátumterületeket hozott létre, a tengerszorosokat nemzetközi ellenőrzés alá helyezte –, a Kemál-kormány nem ismerte ezt el. A békediktátum elfogadásának kikényszerítésére indult (angol támogatással érkező görög) csapatok ellen a törökök felvették a harcot. Mindennek eredményeképpen 1923 júliusában az antant hatálytalanította a sèvres-i békét, és Lausanneban új, az addig tervezettnél a törökök számára jóval kedvezőbb béke-megállapodást írt alá Törökországgal.

A kemalista forradalom új ideológiát vezetett be a török nemzettudatba: a szűkebb értelemben vett törökországi törökök etnikai és – ami szintén lényeges – szekularizált nemzetállamának megteremtését. Kemál pasa már fellépésekor, 1920-ban világossá tette, hogy Törökország népéért harcol, nem pedig a nemzeti határokon kívüli, homályosan meghatározható népességért és bizonytalanul körülhatárolható területekért. 1921. december 1-i beszédében a pántörök mozgalmakat határozottan haszontalannak és veszélyesnek minősítette. *„A Nagy Nemzetgyűlés és Törökország kormánya, annak a népnek a nevében, amelyet képvisel, nagyon visszafogott, távol áll a fantazmagóriáktól és teljességgel realista. (...) Uraim, nem olyan emberek vagyunk, akik álmoképeket kergetnek, és olyan tetteket sürgetnek, amelyeket nem áll módjukban megtenni. (...) Ahelyett, hogy olyan ideákat kergetnénk, amelyeket nem tudtunk és nem is tudhattunk megvalósítani, és amelyek csak ellenségeink számát és így a ránk nehezedő nyomást növelték, forduljunk természetes, legitim határaink felé. És tudjuk határainkat. Uraim, nemzetünk megérdemli az életet és a függetlenséget. Ezért – és csak ezért – adjuk életünket.”*³⁵ Kemál pasa határozott, egyértelmű és megvalósítható politikai irányt szabott: a függetlenség megvédése a nemzeti határokon belül.³⁶ Ez a konkrét program alkalmas volt arra, hogy tömegeket mozgósítson, egy gyakorlatilag új

ország nemzeti ideológiája legyen, és a birodalom elvesztését a nemzeti függetlenség és a török nemzetállam tudatával kompenzálja.

A török turanizmus és pántörök mozgalom sikertelenségének okait áttekintve magyarázatot kaphatunk a hasonló jellegű magyar turanizmus korlátozott befolyására és támogathatóságára is, noha természetesen figyelembe kell vennünk a különbözőségeket is.³⁷ A pántörök ideológiát – az első világháború idejét kivéve – nem támogatta a kormányzat, hiszen az a kemáli forradalomig – amikor a török nacionalizmus került előtérbe – a birodalom egységének megőrzését tekintette fő feladatának, s ehhez ideológiailag a pániszlám és a pánottomán eszmék nyújtottak segítséget. A pántörök mozgalom nem volt képes tömegtámogatást sem szerezni, és csak egy szűk körű értelmiségi csoport szívére maradt, mivel céljaival a nagyrészt frástudatlan népesség nem tudott azonosulni. A pántörök ideológia programja nem volt eléggé konkrét, és nem foglalkozott Törökország gazdasági és társadalmi viszonyaival, noha nyilvánvalóan a török népességet leginkább ezek a kérdések foglalkoztatták. A turanizmus pedig még a pántörök eszménél is megfoghatatlanabb, bizonytalanabb célú és kimenetelű ideológia volt, ezért Törökországban – a világháború néhány évét kivéve – jelentős szerepet nem játszott, bár természetesen jelen volt és maradt is a török szellemi életben.

Napjainkban, a Szovjetunió felbomlásával függetlenné vált népek nagy része története folyamán először alakíthatott nemzeti államot. Hagyományait, történelmüket az orosz és az azt követő szovjet elnyomás előtti időkben keresik, így szinte törvényszerűen jutnak el Vámbéry Ármin munkáihoz, akinek egyébként emlékét megőrizték. Nemzeti identitásukat a nomád múlt, a török rokonság és az iszlám együttesen határozza meg, s ebbe a képhez néhol Vámbéry is bizonyos turanizmus is belekerülhet. A közép-ázsiai térség ásványkincsei révén, úgy tűnik, egyre jelentősebb terület lesz; Törökország is igyekszik jó kapcsolatokat kialakítani ezekkel az országokkal. Ebben a folyamatban pedig esetleg még a valamikori néprokonsági eszme is előkerülhet: nem véletlen talán, hogy Törökországban az utóbbi években két könyv is megjelent a turanizmusról.

Jegyzetek

¹ Farkas Ildikó: A turanizmus. In: Magyar Tudomány, 1993/7. 860–868.

² Germanus Gyula: Turán. Budapest, 1916.; Kincses Nagy Éva: A turáni gondolat. In: Östörténet és nemzet-tudat. Szeged, 1991. 44–49.

³ Bán Adalárd: A turáni népek. In: Turán, 1940/2. 57–59.

⁴ Paikert Alajos: A turáni gondolat politikai vonatkozásai. In: Turán, 1925/1–4. 1–8.

⁵ Teleki Pál: Táj és faj. In: Turán, 1917/1. 17–29.; Uő: A Turán földrajzi fogalom. In: Turán, 1918/1–2. 44–83.

⁶ Turán, 1918/1.

⁷ Landau, Jacob M.: Pan-Turkism in Turkey. A Study in Irredentism. Hamden, Connecticut, 1981. 176–186.; Zenkovsky, S. A.: Pan-Turkism and Islam in Russia. Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press, 1960.; Kohn, Hans: Pan-Movements. In: Encyclopaedia of Social Sciences, XI. 1933. 544.

⁸ Glatz Ferenc: Nemzeti kultúra – kulturált nemzet 1867–1987. Budapest, 1988. 412.

⁹ Szij Enikő: A finnugor néprokonsági eszme a 20-as, 30-as években. In: Östörténet és nemzet-tudat 1919–1931. Szeged, 1991. 72–89.

¹⁰ Paikert Alajos: Előszó. In: Turán, 1913/1. 1.; Uő: Turáni Társaság. A Turáni Társaság alapszabályai. Budapest, 1910.

¹¹ MOL P 1384. 1. csomó 2. tétel 1/1912. A beadvány kézzel frott fogalmazványa található itt, sok javítással, változtatással, melyek Paikert Alajostól származnak.

¹² Teleki Pál: Bevezető. In: Turán, 1913/1. 3–6.

¹³ Ormos Mária: Nácizmus – fasizmus. Budapest, 1987. 149.

¹⁴ *Paikert*: A Turáni Társaság alapszabályai. i. m. 7–14.

¹⁵ A világháború ideje alatt a Turáni Társaság neve Magyar Keleti Kultúrközpont volt. A társaság a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium közvetlen irányítása alá tartozott. A minisztériumon belül az irányítást 1917-ig Klebelsberg Kunó államtitkár végezte, aki egyben a társaság társelnöke is volt. Klebelsberg 1917 tavaszától miniszterelnökségi államtitkár lett, a társaság onnan is kapott támogatást.

¹⁶ A sajtóban – nem a tudományos lapokban – a turanizmussal rokonszenvező írások jelentek meg, például a Nyugatban is. *Felvinczi Takács Zoltán*: Turanizmus. In: Nyugat, 1914. december, 629–635.

¹⁷ MOL P 1384. 1. csomó 2. tétel.

¹⁸ MOL P 1384. 3. csomó 1918. május 2., illetve 14. csomó 14. tétel.

¹⁹ MOL P 1384. 1. csomó 2. tétel.

²⁰ MOL P 1384. 14. csomó 14. tétel 1917. Iskolák jegyzéke.

²¹ Turán, 1918. Oktatásügyi 128.

²² Az intézet munkáját igazgatótanács irányította, melynek Klebelsberg Kunó volt az ügyvezető alelnöke és József Ferenc főherceg az elnöke. Konstantinápolyban az intézet igazgatója Hekler Antal lett. Az intézet ösztöndíjasokat fogadott, akik itt helyet és lehetőséget kaptak török tárgyú tanulmányok folytatására. Az ösztöndíjasok nem tudtak törökül, az intézetben tanulták a nyelvet. Az intézet házat bérelt Konstantinápolyban, ahol az ösztöndíjasok laktak, és szakterületüknek megfelelő kutatásokat folytattak. Eredményeiket a Konstantinápolyi Magyar Tudományos Intézet Közleményeiben adták ki. (Henrik Glück: Török művészet; Hekler Antal: Isteneszmény és portrait a görög művészetben; Mordtmann: Adalék Buda 1526-i elfoglalásához; Kós Károly: Sztambul. Várostarténet és architektúra.) *Tóth Gábor*: Az első külföldi magyar tudományos intézet. Konstantinápoly 1916–1918. In: Századok, 1995/6. 1380–1394.

²³ *Lewis, Bernard*: The Emergence of Modern Turkey. London, New York, Oxford University Press, 1962. 339–341.; *Karpat, Kemal*: Kossuth Törökországban. A magyar menekültek szerepe az Oszmán Birodalom modernizálásában. In: Keletkutatás, 1989. tavasz, 35–47.

²⁴ A roppant gazdag szakirodalomból lássuk most csak a legjelentősebbeket: *Lewis*: i. m.; *Landau*: i. m.

²⁵ *Nánuk, Hüszein*: A turanizmus és a faji érzés kialakulása Törökországban. Budapesti Szemle, 205. kötet, 1927. 474–478.; Turanism – An Aspect of Turkish Nationalism. In: Balkan Studies, 1960. Vol. 1. 19.; *Lewis*: i. m. 341–342.

²⁶ *Vámbéry Ármin*: Küzdelmeim. Budapest, 1905. 137–139.; *Hazai György*: Vámbéry Ármin. Budapest, 1976.

²⁷ *Vámbéry Ármin*: Közép-Ázsiai utazás. Pest, 1865. 392–393.; *Uő*: Vándorlásaim és élményeim Perzsiában. Pest, 1867.; *Uő*: Vámbéry Ármin vázlatai Közép-Ázsiából. Pest, 1868. 239.

²⁸ *Vámbéry* vázlatai Közép-Ázsiából. i. m. 239.; *Vámbéry*: Közép-Ázsiai utazás. i. m. 392–393.

²⁹ *Vámbéry Ármin*: Nyugat kultúrája keleten. Budapest, 1906. 337., 348.

³⁰ A turanizmus – az eddigiek értelmében – minden turáni nép egyeséről beszélt. A turkizmus (türkizmus) ellenben a nyelvilag és politikailag egységes török népek – az Oszmán Birodalom eszméjétől függetlenül – egy önálló etnikai államban való egyesítését tűzte ki célul. A pánturkizmus ennél szélesebb körben, a török népek körében kívánta ezt megvalósítani, de szintén szigorúan etnikai alapon. A turanizmus – vagy nemzetközi használatban „pánturanizmus” – az összes turáni eredetűnek tartott népet számon tartotta, azaz a török-tatár, mongol, finnugor népeket is. Mindezek összefogásával – nem feltétlenül egy államban való egyesítésével, inkább csak szövetségszerű megszervezésével – tervezte elérni a turáni népek „felemelését”, önállóságuk, függetlenségük kivívását, nemzetközi súlyuk erősítését. A törökség körében elterjedt eszme volt még a 19. század végén, a 20. század elején a pániszlámizmus, mely szerint az államot a vallásnak kell egyben tartania, s minden igazhitű egyetlen államba kellene egyesíteni; és a pánottománizmus, mely az akkori birodalom fenntartását tűzte ki célul, az akkori dinasztia uralmával, hiszen a birodalmat a dinasztíának kell összetartania.

³¹ Az 1905-ös oroszországi forradalmi események sodrában az oroszországi mohamedán – ráadásul török etnikumú – közép-ázsiai népesség nyílt törökszimpatiája felkelésekben, lázongásokban is megmutatkozott. Az ezt követő orosz megtorlás elől sok tatár nacionalista vezető menekült Törökországba.

³² A 19. század második felében Vámbéry Ármin foglalkozott a közép-ázsiai török népekkel. „Vámbéry Ármin vázlatai Közép-Ázsiából” című művében külön fejezetet szentelt e népek leírására: „XVI. fejezet: A középázsiai, iráni és turáni fajok ethnographiai vázlata” címmel. „Egy nép sem bírhat az ethnographia terén ránk nézve oly nagy érdeklődéssel, mint a török-tatár, mely annyi különböző név alatt és alakban jelent meg a világ-események színpadán és a mi saját historiai viszonyainkra is oly hatalmas befolyást gyakorolt” – írta e népek jelentőségét hangsúlyozva. Véleménye szerint a török-tatár népek egy fajhoz tartoztak, amelyet turáninak nevezett. Megkülönböztette a Kína belső területeitől a Kaszpi-tengerig található keleti törököket (kirgiz, kazah, karakalpak, turkoman, özbec) és a Kaszpi-tengertől az Adriáig és a Duna partjáig lakó nyugati törököket, akiket „nem annyira arculati jegyeik miatt, mint inkább a nyelv, jellem és erkölcsök hasonlósága következtében számíthatjuk a családösszességhez”. (Vámbéry Ármin vázlatai Közép-Ázsiából. 237–

290.) Vámbéry természetesen ide számította a magyarságot is, ennek bizonyítására külön könyvet is írt. (*Vámbéry Ármin: A magyarok eredete.* Budapest, 1882.)

³³ *Zenkovsky, S. A.: Pan-Turkism and Islam in Russia.* Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press, 1960.; *Fisher, A.: The Crimean Tatars.* Stanford, California, Hoover Institution Press, Stanford University, 1978.; *Vámbéry, Ármin: Das Türkenvolk.* Budapest, 1885.; *Uő: The Awakening of the Tatars.* In: *The Nineteenth Century*, LVII. 1905. 217–227.

³⁴ *Lewis: i. m. 345.*

³⁵ Idézi *Lewis: i. m. 346.*

³⁶ *Landau: i. m. 72.*

³⁷ *Landau: i. m. 186.*